

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

21.02.2018

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

05.04.2018

Dr. Öğr. Üyesi İlyas TOPÇU

Kafkas Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
ilyastopcu@hotmail.com

BİRİNCİ VE İKİNCİ TBMM GİZLİ CELSE ZABITLARINDA MUSUL MESELESİ

Özet

Osmanlı Devleti açısından Birinci Dünya Savaşını fiilen sona erdiren Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalandığı tarihte Osmanlı askeri birliklerinin kontrolünde olan topraklar Misak-ı Milli sınırları olarak kabul edilmişti. İngilizler, ateşkes anlaşmasının imzalandığı tarihten sonra Musul'u işgal ettiler. Kurtuluş savaşı yıllarında İngilizlerin kontrolünde kalan Musul'un kaderi Kurtuluş savaşından sonra başlayan Lozan Barış görüşmelerinde Türkiye ve İngiltere arasındaki en tartışmalı konulardan birisi olarak gündeme gelecektir. İsmet İnönü başkanlığındaki Türk heyeti Lozan görüşmeleriyle ilgili bilgileri Ankara Hükümeti'ne telgrafla bildiriyor ve bu bilgiler mecliste milletvekillerine aktarılıyordu. 4 Şubat 1923'te barış görüşmelerinin kesintiye uğraması ve Türk heyetinin yurda dönmesinden sonra mecliste tartışmaların şiddeti artmaya başladı. Özellikle Musul'la ilgili ortaya atılan formül tartışmaları iyice alevlendirdi. Genellikle gizli oturumlarda yapılan bu tartışmalarla ilgili bütün detaylar meclis tutanaklarında kayda geçti. Bu çalışmada Musul konusunun Türkiye'nin gündeminde olduğu tarihlerdeki meclis oturumları incelenerek, zengin petrol yataklarıyla bilinen bu coğrafyanın adım adım İngilizlere doğru gidişi ve milletvekillerinin konuyla ilgili görüşleri aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Lozan, Musul, Misak-ı Milli, TBMM.

MOSUL ISSUE IN THE FIRST AND SECOND CLOSED SESSIONS OF TGNA

Abstract

The territory under the control of the Ottoman military units at the time of the signing of the Mondros Armistice Treaty, which effectively ended the First World War in terms of the Ottoman State, was accepted as the National Pact. Britain occupied Mosul after the date of the signing of the ceasefire agreement. One of the most contentious issues between the war years of British control in the rest of Mosul's fate after the war of Independence in Lausanne Peace talks began in Turkey and Britain will be on the agenda. The Turkish delegation headed by İsmet İnönü informed the Ankara government of the information about the Lausanne negotiations by telegraph and this information was transferred to parliament members. After the breakdown of peace talks on 4 February 1923 and the return of the Turkish delegation, the violence of the parliamentary debate began to increase. Particularly, the discussions about the proposed formula for Mosul flared up. All details of these discussions, often held in secret sessions, were recorded in parliamentary minutes. This study examines the parliamentary session in the period when Mosul issue was on Turkey's agenda, and tries to evaluate the transition process of Mosul, known for its rich oil deposits in this region into the hands of the British and transmits the views of the parliament members on this issue.

Keywords: Lausanne, Mosul, Misak-ı Milli, TGNA

Giriş

Musul; coğrafi konumunun Anadolu üzerinden Asya, Avrupa ve Afrika arasında tarihi bir "yol" ve "geçiş güzergâhı" niteliği taşıması, Mezopotamya'nın dünyanın önemli kültürlerinin geliştiği merkez konumunda bulunması, sahip olduğu yeraltı ve yerüstü kaynaklarının zenginliği ile sürekli olarak büyük güçlerin çıkar çatışmalarının yaşandığı bölge olmuştur (Kemal, 2007: 645). Musul'da Osmanlı hâkimiyeti Yavuz Sultan Selim'in Safevi Devlet'i ile yaptığı Çaldıran Savaş sonunda 1516 yılında başladı. Bu tarihten 1918 yılına kadar Osmanlı yönetiminde kaldı (Eyicil ve Hamadlak, 2015: 68-69). 91.000 kilometre karelik bir yüzölçümüne sahip olan bölgede sancak ve livalarla birlikte 350.000 civarında nüfus mevcuttu. Vilayetin idari taksimatı ise: Musul Sancağı (Musul, Akra, Dahul, İmadiye, Zaho ve Sincar), Kerkük Sancağı (Kerkük, Revanduz, Kuşnuk, Köş, Raniye, Selahiye ve Erbil) ve Süleymaniye Sancağı (Kalambriye, Şehrizar, Muhammereah ve Bezan) şeklinde teşekkül edilmişti (Kaya, 2004: 113). 20. yüzyıl başlarında insan hayatının her alanına önemli bir stratejik madde olarak giren petrolün, en erken keşfedildiği yörelerden biri de, Musul bölgesidir. Ayrıca I. Dünya Savaşı öncesinde Musul, tarım, hayvancılık ve yöresel üretimi ile de Avrupalı tüccarların bildiği bir bölgedir (Kısıklı, 1999: 489).

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığı zaman başında Ali İhsan Paşa'nın bulunduğu Türk kuvvetleri Musul'da bulunuyordu. Öte yandan İngilizler hızlı hareket ederek Musul'a egemen olmak istiyorlardı. Mütarekenin imzalandığı sırada İngiliz kuvvetleri Musul'un 60 km kadar güneyindeydiler. 1 Kasım 1918 tarihinde İngiliz birliklerine Musul'u işgal emri verildi. Bu sırada İngiltere'nin Irak'ta bulunan İleri Kıt'aları Komutanı General Cassel, sanki mütarekeden haberi yokmuşçasına birliklerine Musul'a doğru ileri hareket emrini verdi. Musul'un stratejik bir yer olması ve burada petrolün bulunması İngilizlerin Irak'ta ilerlemesinin en önemli sebebiydi. VI. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın razı olmamasına rağmen İngiltere, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. ve 16. maddelerini bahane ederek Musul'a girdi. Karşılıklı görüşmeler yapıldı. Kasım 1918'e kadar Osmanlı memurları görevde kaldı. Daha sonra bütün kayıtlar İngilizlere devredildi ve böylece Musul İngiliz kuvvetlerine teslim edilmiş oldu (Eyicil ve Hamadlak, 2015: 68-69). Musul'u haksız yere işgal eden İngilizler, bölgedeki aşiretleri kontrol altına alma konusunda ciddi sıkıntılar yaşamışlardır. Kerkük ve Süleymaniye halkı İngiliz işgaline sıcak bakmamış, Müslüman kabileler ise, İngilizlere vergi verme konusunda direnç göstererek, sık sık sokak kavgalarına girişmişlerdir. Bölge halkının ekseriyeti Türkler tarafında yer almıştır (Kısıklı, 1999: 492).

Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasının ardından Anadolu'da başlayan kurtuluş savaşı 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması ile sona erdi. Hariciye Vekili Sinop Mebusu Rıza Nur 28 Ekim 1922 tarihinde Fransa, İngiltere, İtalya devletleri tarafından birisi Fransızca, birisi İtalyanca ve diğeri İngilizce olmak üzere ayrı ayrı verilen notalarla Ankara Hükümetinin Lozan'a davet edildiğini mecliste açıkladı. Davet metninde: "Fransa, Büyük Britanya ve İtalya hükümetleri Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümetini Şark'ta harbe nihayet verecek bir muahede akdi maksadıyla 13 Kasım'da Lozan'da başlayacak görüşmeler için mümessiller göndermeye davetle kesbi şeref ederler" deniliyordu (TBMM, ZC, 1922: 221). Artık savaşın askeri safhası sona ermiş ve barış görüşmelerine sıra gelmişti.

Lozan Barış görüşmelerine; Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya (Sırp-Hırvat-Sloven Devleti), Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Belçika, Portekiz ve Bulgaristan katıldılar. Konferans, 20 Kasım 1922'de açıldı, görüşmeler 21 Kasım 1922'de başladı. TBMM, İsmet Paşa başkanlığında Trabzon Mebusu Hasan Bey ve Sinop Mebusu Rıza Nur Bey'den oluşan bir delegeler kurulu seçti. Ayrıca askerî, malî, iktisadî, hukukî müşavirler ve kâtiplerle birlikte İsviçre'nin Lozan şehrine gönderilmek üzere 40 kişilik bir heyet teşkil edildi (Kemal, 2007: 672).

İsmet Paşa'nın başkanlığındaki heyet Lozan'a giderken TBMM'de yapılan görüşmelerde Lozan'da Misak-ı Millî üzerinde ısrar edilmesi vurgulandı. Konferans sırasında da özellikle Musul konusunda, TBMM'nin gizli oturumlarındaki tartışmalar Misak-ı Millî üzerinden yapılmaktaydı. Lozan Konferansı'na hazırlanan Ankara Hükümeti'nin hazırlıklarında görüşülecek esasları

maddeler halinde belirlediği metinde de yine Misak-ı Millî esas alınmıştı (Doğanay, 2001: 286). Bu doğrultuda Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey Lozan görüşmelerine gidecek heyete Misak-ı Millî hudutları dâhilinde olan Kerkük, Musul, Süleymaniye'nin şark vilayetlerinin bir parçası olduğunu hatırlattıktan sonra, bunları ayırmanın Şark vilâyetlerimiz de bir nifak ve ikilik uyandıracığını ve Şark vilâyetlerimizin Musul'dan Kerkük'ten, Süleymaniye'den ayırmanın onları hem felç edeceğini hem de Şark vilâyetlerimizin huzur ve sükûnetini kaçıracığını belirtiyordu (TBMM, ZC, 1922: 353).

1. Birinci TBMM Zabıtlarına Göre Lozan Barış Görüşmelerinde Musul Meselesi

21 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan şehrinde başlayan müzakerelerde Musul meselesi, 26 Kasım 1922 tarihindeki oturumda gündeme geldi. Konferans'ta İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un Türkiye'nin doğu sınırını ele almaktan kaçınarak Türkiye-Irak meselesini gündeme getirmesinin sebebi, Irak'taki durumun belirsiz ve karmaşık bir halde bulunması, buradaki İngiliz menfaatlerinin tehlikeye girmesi ve ABD ile Fransa gibi devletlerin de bölgede menfaat aramaya başlamalarıydı. Aynı günkü oturumda İsmet İnönü'nün ortaya koyduğu Türk tezi; etnik, coğrafî, tarihî, siyasî ve ekonomik açılardan İngilizlerin öne sürdüğü tezlerin geçersizliğini ispat ediyordu (DAGM, 1993: 63).

Lozan görüşmeleri başladıktan sonra Lozan'a giden heyetten Ankara Hükümeti'ne bilgilendirme telgrafları gelmekteydi. Gelen telgraflar da İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf (Orbay) Bey tarafından meclisteki mebuslara düzenli olarak gizli celse oturumlarında aktarılıyordu. -Aralık ayının sonlarından itibaren Lozan'la ilgili görüşmelerin tamamı gizli celselerde yapılmıştır.- Görüşmelerin tamamına dair bilgilerin yer aldığı telgraflarda arazi meseleleri kısmında Musul konusu mevzu bahis ediliyordu. Ankara'nın Misak-ı Millî tezine İngiliz heyetinin karşı olduğu daha ilk günlerden itibaren biliniyordu. Bu nedenle arazi meseleleri ve Misak-ı Millî söz konusu olduğunda Musul ile ilgili açıklamalar da ardı sıra geliyordu. Dönemin Başbakanı Hüseyin Rauf Orbay'ın meclis kürsüsünde Lozan görüşmeleri ile ilgili milletvekillerini bilgilendirmek üzere yaptığı konuşma esnasında Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü Bey'in: "Musul meselesi? Beyefendi, hiç söylemiyorsunuz" şeklindeki sorusuna cevaben Rauf Bey'in: "Söyleyeceğim efendim, lütfedersiniz, sorarsınız arz ederim" cevabıyla gündeme geldi. Ardından konu ile ilgili şu açıklamayı yaptı:

"Musul meselesi ne şekildedir buyruldu; ona da kısaca cevap vereyim. Musul meselesi bugüne kadar resmî celselerde konuşulmadı. Musul hakkında İsmet Paşa gerek İngiliz Hariciye müsteşarıyla ve gerekse doğrudan doğruya Hariciye Nazırı ile temaslarında vaki olan yenilmez bir iman, bükülmez bir kuvvet ile Musul'u alacağız dedi... İsmet Paşa her temasında bunda ısrar ediyor ve mesele henüz resmî bir celseye konmamış ve kesb-i katiyet etmemiştir. Son bir mektup ile Lord Curzon Musul'u vermeyeceklerini İsmet Paşa'ya bildirmiştir. Bu mektupta esbab-ı mucibe zikrederek bir rapor da vermiştir. Fakat henüz bize vasıl olmadı tabîî milletimizin, Meclisimizin emeli ve Misakı Millîdeki kayd-ı sarîh, Musul'un akıbetini tayin ve takdir etmiştir. Hiç şüphesiz Allah'ın avni inayetiyle Musul'un, mukadderatı inşallah, o, olacaktır. Bundan başka bir şey olmayacaktır." (TBMM, GCZ, 1922: 1151)

Meclisin 1 Ocak 1923 tarihli oturumunda Lozan Konferansı azalarından olup Ankara'ya dönmüş olan Trabzon Mebusu Hasan Bey, Sulh Konferansında cereyan eden müzakerelerin genel durumu hakkında bilgi verirken Musul konusunda şu açıklamalarda bulunmuştur:

"...Musul meselesine de az çok değinilmiş ve İngilizlerin bizim heyeti murahasaya yazdığı muhtıra ile nokta-i nazarlarımı bildirmişlerdi. Bunda tarihî, siyasî, ırkî, iktisadî birçok gerekçeye istinaden Musul'un Irak'ın bir parçası olduğu ve Irak'la beraber kalması meselesi üzerinde nokta-i nazarlarımı bildirmişlerdir. Buna mukabil aynı gerekçeler üzerine Lord Curzon'a İsmet Paşa tarafından sureti hususiyede bir muhtıra verilmiş ve Musul'un Türkiye'de, bizim hâkimiyetimizde

kalması katî olarak bildirilmiştir... (TBMM, GCZ, 1923: 1172) Musul meselesi henüz halledilmiş değildir, yeni halledilmeye başlanılmıştı, suret-i hususiyede görüşülmüştür, arz ettim. İngilizler bunu ayrı bir şekilde halletmek üzere bir muhtıra vermişlerdir, biz de aynı suretle muhtıra vererek bunun bizde kalmasını istemişizdir. Ve lüzum ve kanaatini izhar etmişizdir. Musul meselesi aramızda kavgalıdır” (TBMM, GCZ, 1923: 1185).

3 Ocak 1923 tarihinde Rauf Bey Lozan görüşmeleri ile ilgili meclisi bilgilendirirken *“Efendiler, Musul, en gayri mücehhez(askeri açıdan donanımsız) bulunduğumuz zamanlarda, haricin bizi en âciz gördüğü zamanlarda müdafaasına azmettiğimiz ve müdafaasından bir an feragat etmeyeceğimizi taahhüt ettiğimiz Misak-ı Millîmizin çizdiği hudud-u millîmiz dahilindedir. Musul'un ekseriyet-i kahiresi, yek emel, yek din, yek his, saadet ve felâkette müşterek, yegâne kurtuluş çaresini bizimle beraber yaşamakta bulan Türkiye halkının en kahraman evlâtları Türkler ve Kürtlerle meskûn bir vilâyetimizdir.”* diyerek Musul’la ilgili düşüncelerini açıklıyordu. Konuşmasının devamında Lozan’daki İngiliz heyetinin Musul’u harp ile aldıklarına ima ettiklerini ifade ettiği sırada:

“Necîb Bey (Mardin) — Yalan söylüyorlar. (Yalan söylüyorlar sadaları)

İsmail Subhî Bey (Burdur) — Hırsız gibi girdikleri...

Tunalı Hilmi Bey(Bolu) — Hırsızları lekelemeyin arkadaşlar.

Rauf Bey (Devamla) — Cemiyet-i Akvamın, idaresini kendilerine tevdi ettiği... (Cemiyeti Akvam kimdir? Kendileri sesleri)

Dr. Abidin Bey (Lâzistan) — Süngü alır süngü alır”

Rauf Bey (Devamla) — Ahalinin taksimat-ı mülkiye itibariyle ekseriyeti birbirine benzeyen Musul'un iadesinin imkânı olmadığını belki şimalde bazı tashihi hudut yapılacağını ileri sürmüşlerdir” dedi.

Rauf Bey konuşmasının devamında İsmet İnönü’nün İngiliz heyetindekilere Musul'un Türkiye’nin sınırları içerisinde Türk vatanının bir parçası olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir (TBMM, ZC, 1923: 147). Konuşmasının ilerleyen bölümünde Rauf Bey Musul havalisinde ve Süleymaniye sancağında ve Zaho ve buna mümâsil mahallerde ve o havalide İngilizlerin uçaklarla beyannameler atarak *“içinizden Türkleri çıkarınız”*, dediklerini ve yine İngilizlerin söz konusu yerleri bombalayarak, bölge halkının Türkleri istemediklerini ilân etmeleri için cebredildiklerini ifade etti. Bu suretle tayyare hücumlarıyla birçok köyün yakıldığını da ekledi (TBMM, ZC, 1923: 148).

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey Musul’un vilayet-i şarkiyenin kapısı olduğunu söyledikten sonra: *“Musul bizimdir, bizim olacaktır ve bizim kalacaktır... Musul'un ayrılmasına müsaade etmek, emin olunuz, vilâyat-ı şarkiyenin âtisini, istikbalini taht-ı tehlikeye koymaktır. Ve bu vaziyete ise Heyet-i Celilenizin katiyen razı olmayacağına kanaatim vardır, imanım vardır”* dedi (TBMM, ZC, 1923: 166-167). Lazistan Mebusu Dr. Abidin Bey ise: *“Musul'da yüz binlerce, milyonlarca dindaşlarımız ve aynı lisanla mütekellim kardeşlerimiz vardır. Biz Musul'un İngilizler gibi gaz yağlarına âşık değiliz. Fakat onları kendi malımız olduğu için Lord Curzon'a satacağız. Gelsin alsın, kendi işlerine gelirse petrolü onlara satacağız. Veyahut da kendimize... Binaenaleyh Musul hudutlarının tamamından bir santimine kadar vermeyeceğiz”* diyordu (TBMM, ZC, 1923: 181).

Lord Curzon, Ankara Meclisi’ndeki Kürt milletvekillerinin içinde Revanduz ile Süleymaniye’den gelmiş olanların bulunup bulunmadığını, bunların bir seçim neticesinde mi Ankara’ya geldiklerini sorduktan sonra Musul meselesinin bu tür tartışmalarla fazla sürüncemede kalacağı, meselenin biran önce çözüme kavuşması için bir hakeme havale edilmesinin uygun olacağını ve bu hakemin de Cemiyet-i Akvam olabileceğini Lozan’daki Türk heyetine iletmiştir.¹

¹ İsmet Paşa bu soru ve yapılan teklife, “Mevcudun dörtte biri kadar olan kavme memleketin bağışlanamayacağı, zira meclisteki Kürt mebuslarının millet tarafından seçildiği halde bugüne kadar Musul

İzmit Mebusu Sırrı Bey söz hakkı alarak meclis kürsüsüne geldiğinde Curzon'un "Musul'un Türkiye'ye ait olmadığı" yönündeki sözlerine ne Ankara'daki mecliste ne de İstanbul'daki mecliste Musul vilayetinden mebuslar olmamasını dayanak gösterdiğini gazetelerden okuduklarını belirtti. Bu iddiaya cevap olarak da Musul ve çevresinin İngiliz işgali altında olmasından dolayı bölge halkının oy kullanamayacak derecede baskı altında olduğunu söyledi. Musul'la ilgili olarak ayrıca:

"Musul'un dahi bizim öz vatanımızdan olması itibariyle bütün mülhakatıyla beraber bize verilmesi lâzım geldiğini söylemeye lüzum görmek tabii abesle iştilal demektir. Fakat onlara bu maksadımızı anlatmak nasıl kabil olacaktır? Curzon beyanatında; "Musul ve havalisinin ekseriyeti ahali Kürt'tür", diyor. Ona demek lâzımdır ki; Zaten bizim de dâvamız Kürt olduğu için istiyoruz. Burası Kürt ve Türk vatani olduğundan dolayı bize verilmesi lâzımdır, demeli. Onlar burasını Arap vatani demiş olsalardı o vakit zemini münakaşa teşkil eder. Mademki, Curzon kendi lisanından burasının Kürt ve Türk vatani olduğunu söylüyor; o halde kendi kendine ilzam edilmiştir. Kendi ifadesiyle bizim dâvamızı ikrar etmiş demektir. O halde meselenin başka münakaşaya değer yeri kalmamıştır" açıklamalarında bulundu (TBMM, ZC, 1923: 157-158).

20 Ocak 1923 tarihinde Musul bu kez başka bir açıdan meclisin gündemindedir. İcra Vekilleri Heyeti'nin teklifi üzerine bölgede istiklal mahkemesinin kurulması konusu tartışılmaktadır. Meclis kürsüsüne gelen Başbakan Hüseyin Rauf Bey, icabında Musul'un kuvvetle alınabilmesi için her türlü hazırlığı yaptıklarını fakat bir türlü müspet bir netice elde edemediklerini dile getirecektir. Rauf Orbay, onlarca sıkıntıya, mahrumiyete rağmen elbise, silah ve cephaneye verilerek teçhiz edilen askeri birliklerden bir kısım askerin firar ettiğinden dert yanmaktadır. Erzurum'dan zor iklim şartlarına rağmen bölgeye asker sevk edildiğini fakat o bölgenin adamlarının firar ettiğini belirtti. Konuşmasının ilerleyen kısımlarında bölgedeki vatandaşlarımızın da vatansever olduğunu fakat durumun ciddiyetini anlamadıklarını beyan edecektir. Bu doğrultuda askerden firarın önlenmesi için de istiklal mahkemesinin kurulmasının ehemmiyetinden bahsetti (TBMM, GCZ, 1923: 1200). Konuşmasının sonunda:

"Bir kıtamız vardır ismi Musul'dur. Bunun maden ve toprağında ziyade vilâyat-ı şarkiyemiz nokta-i nazarından çok mühim ve çok hayatidir. Bunu, müzakere ediyoruz. Fakat muhasımımız çok entrikan ve bununla beraber çok âlim bir düşmandır. Karşımızda bununla uğraşıp uğraşıp muvaffak olamadıktan sonra sözü silâh söyleyecektir. Yalnız şunu kemâl-i iftiharla arz edebilirim ki manen ve maddeten milletimiz muhasımımıza o mıntıkada hâkimdir. Fakat bu hâkimiyeti bu manevî, maddî hâkimiyeti temin edecek silâh adedidir. Netice itibariyle işte biz, bunu temine çalışıyoruz. İnşallah silâh patlamasına da lüzum kalmadan temin edilecektir. Fakat her ihtimale karşı tüfek tedarik ediyoruz. Nasıl tedarik ettiğimizi bilirsiniz. Elbise tedarik ediyoruz, nasıl tedarik ettiğimizi bilirsiniz. Elbise gidiyor. Ertesi günü gidiyorsunuz bir de bakıyorsunuz ki falan aşiret reisinin nezdine kaçırılmış... Bunun için diğer çareler de vardır. O Aşiret reisini çal yaka edip getirmek, bir yere hapsedip, tehdit edip kalebent etmek. Fakat o vakit hepimiz diyeceksiniz ki, örfî hareket ediyorsunuz, gayrî kanunî hareket ediyorsunuz diyeceksiniz.

ahalisinin kendi mümessillerini seçip meclise gönderemediklerinden dolayı mecliste yer alamadıklarını belirtti. Bu sebeple söz konusu durumun Türkiye'de Kürtlerin temsil edilmediği şeklinde açıklanmaması gerektiğinden bahisle, hal böyle iken Lord Curzon'un seçimi neden kabul etmediğini anlamadığını söyledi. Bir milletin kimin tarafından ve ne tarzda idare edilmek istediği anlaşılacak istenirse, usulün ahaliye kendi mukadderatı hakkında fikrini sormak olduğu; aynı millete Emir Faysal'ı nasıl seçeceği sorulduğu halde, kimi istediği sorulmadığı; meseleyi hakeme veya Cemiyet-i Akvam'a göndermenin uygun görülmediği ve vatanın Musul gibi mühim bir parçasının bütün kaynaklarıyla bir hakemin fikrine bırakılmayacağı" şeklinde cevap vermişti (DAGM, 1993: 64).

Şimdi bunu yapabilmek için en hafif en âdil bir tarzda; insanın en yüksek hakk-ı beşeriyeti olarak müdafaasını kullanarak yaptırmak için âdil bir istiklâl mahkemesi istiyoruz. Karşımızda efendiler; hainlik ettiler mi? Bilmem ne yaptılar mı, lüzumu var mıdır? Değildir efendiler. Maslahatın, müdafaai vatanın, istiklal-i vatanın icap ettirdiği son bir şekil olmak üzere bunu tatbik edeceğiz” diyecektir (TBMM, GCZ, 1923: 1202-1203).

Konu üzerine mecliste hararetli tartışmaların ardından oylamaya geçildi. Oylama neticesinde 65 evet oyuna karşılık 105 hayır oyu kullanıldı ve bölgede istiklal mahkemesinin kurulması teklifi reddedildi (TBMM, GCZ, 1923: 1209).

25 Ocak 1923 Perşembe günü Rauf Orbay Lozan heyetinden aldıkları telgraflar doğrultusunda meclis kürsüsünde Lozan görüşmeleri ile ilgili milletvekillerini bilgilendirirken; Musul'un hangi tarafa ait olması noktasında cereyan eden müzakerelerin şimdiye kadar konferansın geçirdiği müzakereler içerisinde en çetin şeklini aldığını belirtiyordu. Murahhaslarımızın Musul'un bize ait olduğunu ve lüzumunda bunu ispat edecekleri ifadelerine karşı Lord Curzon'un bunun Irak'a, dolayısıyla kendilerine ait olduğunu ısrarla talep ettiğini belirtiyordu. Neticede, Lord Curzon'un meselenin Cemiyet-i Akvam'a havalesini talep ettiğini, murahhaslarımızın bunu reddettiğini, (TBMM, GCZ, 1923: 1220) Türk heyetinin Musul'un Türk olduğunu bu hususta halkoylaması yapılması yönündeki tekliflerini de İngilizlerin reddettiği ve Cemiyet-i Akvam için ısrar ettiklerini, Fransız ve İtalyanların da onları desteklediğini belirtecektir (TBMM, GCZ, 1923: 1223).

Hakkari Mebusu Mazhar Müfit Bey: “Curzon Kürtlerin ne fikirde olduğunu anlamak istiyorsa efendiler bir gün için Musul'daki tayyare ve askerlerini çekiversin, yahut rey-i âmmeye müracaat edelim görsün ki, o ahali onları mı, bizi mi istiyor? Fakat o ayağını Musul'dan çekmezse, Büyük Millet Meclisi ve arslan orduları Musul' dan ayağını çekmek istemeyen İngilizlerin ayağını kıracak, kahren ve cebren oradan onları çıkaracaktır” diyerek Musul konusundaki hislerini çok sert bir şekilde dile getirdi(TBMM, ZC, 1923: 509).

Üç gün sonraki oturumda Lozan görüşmeleri üzerine konuşmalar yapılırken Lazistan Mebusu Dr. Abidin Bey Musul meselesinin ehemmiyetini şu cümlelerle anlatacaktır:

“...Her kim derse desin. Bendeniz diyorum ki, Musul'dan bir karış aramız gidirse, emin olunuz Anadolu da tehlikededir. Çünkü Musul Anadolu için bir nokta-i hayattır. Binaenaleyh ben buna ukde-i hayat diyorum. Ben bunu yine tekrar ediyorum, Musul için bütün mevcudiyetimizle, hepimiz bir kanlı mezar teşkil etmeğe, hepimiz bütün mevcudiyetimizle, azim ve imanla sarılmamız ve ben bütün mevcudiyetimle buna taraftarım.” (TBMM, GCZ, 1923: 1243)

4 Şubat 1923 tarihinde Lozan görüşmelerinde yaşanan gelişmeler, İsmet İnönü'nün aynı gün tarihli raporuyla meclisteki vekillere aktarılıyordu. Lozan'da mevzu bahis olan konuların tamamıyla ilgili açıklamalarla beraber Musul konusunda da önemli bilgiler yer alıyordu. Raporun Musul ile ilgili olan kısmında Musul meselesinin bir sene müddetli halledilmesi ve konunun Cemiyeti Akvam'a havale edilmesi noktasında İngiliz heyeti ile fikir birliğine varıldığı aktarılıyordu (TBMM, GCZ, 1923: 1275). Bu açıklamaların ardından Musul konusunda İzmit Milletvekili Sırrı Bey ve Rauf Orbay arasında raporda geçen bazı cümlelerle ilgili küçük bir tartışma yaşandı. 7 Şubat 1923 tarihli oturumda da Antalya Mebusu Rasih Efendi Musul meselesi ve diğer konularda İsmet İnönü'nün raporu doğrultusunda Misak-ı Millî noktasındaki endişelerini dile getirdi (TBMM, GCZ, 1923: 1286).

1.1. Barış Görüşmelerinin Kesintiye Uğraması Üzerine Birinci TBMM’de Musul Tartışmaları

5 Şubat 1923 tarihinde Lozan görüşmeleri kesintiye uğradı ve heyetler ülkelerine geri döndüler.² Türk heyeti de kısa süre içerisinde ülkeye döndü. Görüşmeler devam ederken sürekli telgraflarla aydınlatılmaya çalışılan mebuslar bu defa görüşmelerle ilgili her şeyi doğrudan doğruya İsmet İnönü’nün kendisinden öğreniyorlardı. TBMM’de 21 Şubat 1923 tarihli gizli oturumda, Lozan görüşmelerine Hariciye Vekili olarak giden İsmet İnönü kürsüye geldi. Lozan görüşmeleriyle ilgili tüm detayları birer birer anlattı ve mebusların sorularını cevapladı. Bu tarihten itibaren Meclis’te Musul’la ilgili tartışmaların şiddetinin arttığı görülmektedir. Mecliste bulunan muhalif gurup, hükümeti Lozan’a giden heyet üzerinden ve özellikle ortaya atılan Cemiyeti Akvam formülü üzerinden eleştiri yağmuruna tuttu. İsmet İnönü Lozan görüşmelerinde Musul’la ilgili olarak:

“...Arazi meselelerinde bilhassa şark hududunda Musul Vilâyeti meselesi vardır ki şu anda İngiliz işgali altında bulunuyor. Bu Musul meselesinin bize iadesi mevzu bahis oldu. Bunu bidayette aleni celsede mevzu bahis etmek vardı. Hususî mülakatımla alâkadar olan İngiliz mümessili ile görüştüğümüzde bunu aramızda bir sureti halle vardiirmek için çalışalım dedi, kabul ettim. Hususî bir surette birçok müdavele-i efkâr ettik. Sonra yekdiğerimize muhtıralar teatisi başladı ve matbuata düşerek efkârı umumiye Musul meselesi üzerinde tahrik olundu. Mücadele ettik, muhtıralarında istinat etmek istedikleri delillere karşı ırkî, coğrafî, iktisadî, siyasî bir takım deliller istinat ederek ne cevap icap ediyorsa cevap verdik ve kendi hakkımızı iddia ettik ve dünyaya neşrettik. Sonra bu meselede yekdiğerimizi ikna etmek ihtimali yoktur. O halde tekrar komisyonda mevzu bahis olunsun dediler, kabul ettik, tekrar komisyona çıktı. Biz Musul üzerinde kendileriyle anlaşalım, bir suret-i hal bulalım dedik. Musul vilâyetini derhal işgal edelim. Fakat onların iktisadî inkişafı ve petrolerinden istifade etmek vesaire gibi menfaatleri varsa veyahut bir takım anasırı kendi aleyhlerinde tahrik edeceğimizden endişeleri varsa onu da tatmin edelim, bir sureti hal bulalım dedik. Onlar da bir sureti hal arıyorlardı. Musul şehrini kendi ellerinde muhafaza etsinler, eğer biz menafi-i iktisadiyesinden, petrolerinden dolayı vermiyorsak herkese verdikleri gibi onlar da bize bir hisse versinler. Umumi celsede mevzu bahis olduğu zaman mesele bu safhada idi. En nihayet son ve kati olarak bütün müttefikler müttehit bir cephe olarak inkitâ tehdidi ile bizi tehdit ettiler. Bizi Musul meselesinde vazgeçmeye zorladılar. Mukavemet ettik, nokta-i nazarımızı muhafaza ettik” dedi (TBMM, GCZ, 1923: 1292).

Konuşmasının ilerleyen kısımlarında müttefiklerin arazi meselelerinde adalar, Suriye sınırı ve Musul meselesini tek bir mesele olarak Türk heyetine kabul ettirmek istediklerini fakat diğer meselelere temas etmeksizin Musul meselesi üzerine odaklandıklarını aktarıyordu. Daha sonra ise Lozan görüşmelerinin kesilmesinin sadece Musul meselesine bağlanmaması için bu konuyu anlaşmanın imzalanmasından bir sene sonra İngilizlerle aramızda halletmeyi kabul ettik dedi. *Musul meselesinin bir sene zarfında İngiltere ile aramızda hallinden heyet-i murahhasımız ne kastetmiştir?* Şeklindeki bir soru üzerine İnönü: “*Müzakerata karar verdiğiniz zaman istediğiniz*

² İngiltere Başbakanı Bonar Law tarafından Curzon’a 28 Aralık 1922 tarihinde gönderilen yazıda; Lozan’da sorunların yığılmaya başladığı, Musul meselesi nedeniyle Türk tarafının görüşmeyi bırakabileceği ve eğer görüşmeler Musul meselesi nedeniyle kesintiye uğrarsa, tüm dünyanın İngiltere’nin petrol sebebiyle barışı reddettiği düşünülerek nefretini uyandıracığı ki, bunun da ülkenin başına gelecek en kötü şey olduğu belirtilmektedir. Nitekim barış görüşmeleri, Müttefik devletlerin 31 Ocak 1922 tarihinde sunduğu barış teklifinin kimi kısımlarının Türk heyeti tarafından reddedilmesi üzerine İngiliz heyetin Lozan’ı terk etmesi ile 4 Şubat 1923’de kesintiye uğradı. Konferansın kesintiye uğramasına rağmen savaş durumu ortaya çıkmadı ve görüşmelere tekrar başlanması için karşılıklı mektuplaşmalar ve görüşmeler söz konusu oldu (Değerli, 2007: 130-131).

yoldan ve vereceğiniz talimattan başlarız. Altından kalkamayacağımız herhangi bir taahhüt olduğunu zannetmiyorum” şeklinde cevap verdi (TBMM, GCZ, 1923: 1301). 27 Şubat 1923 tarihli oturumda İsmet İnönü'nün Meclisi bilgilendirmeye devam ettiği görülmektedir. Burada da Musul ile ilgili olarak: “Musul vilâyeti için, Musul vilâyetinin hallini ve Türkiye'nin Irak ile olarak hududunun, yani Musul vilâyetinin hallini belirli bir zamana bıraktık. Bir sene zarfında İngiltere ile hal edilecektir. Mutabakat hasıl olamazsa Cemiyet-i Akvam'a müracaat edilecektir tarzındaki bir şekl-i hal ile müttefiklerin nokta-i nazarına yaklaşmak istiyoruz. Şark ve Garb hududu için düşündüğümüz bunlardan ibarettir” diyordu (TBMM, GCZ, 1923: 1305).

Bu konuşmalar yapılırken arada “Musul gidiyor” şeklinde bağırınların olduğu da meclis tutanaklarında görülmektedir. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey İsmet İnönü'nün kendilerini yeterince bilgilendirmediğinden yakınırken “Musul'un arazinin vaziyeti şudur, müdafaa şekli budur. Sonra münasebat-ı hariciyede Avrupa'nın bize karşı vaziyeti şudur demeleri gerekirken, bunlar belirsizlikler içerisindedir. Ya anlamamışlar, ya da anlatamıyorlar. Ben, Avrupa'nın ne olduğunu ve bize karşı Avrupa'da siyasi cereyanların mahiyeti ne olduğunu anlamadığım halde, bir Millet'in mukadderatı hakkında söz söylemeye gelmedim. Kendilerinin de gelmediğini burada anladık” diyordu. Bursa Mebusu Operatör Emin Bey ise: “Musul'u verdiğiniz gün hudut Erzurum'dur... Heyet-i Vekile projesini iyice okumalı ve her vekil memleketin istikbali hakkında bize her ne düşünüyorsa, bizi ikna edecek derecede söylemeli. Memleket menfaatleri için şu zarurete binaen şundan sarf-ı nazar ediyorum demeli, bizde ona göre karar vermeliyiz. Hariciye Vekili hangi zihniyete binaen bir sene sonra İngilizleri bize celbedecektir? Bunlar vahim şeylerdir, bunlar, dolaya düşmektir” dedi. Bu arada Tokat Mebusu Mustafa Bey: “İngilizler şimdiye kadar nereye girmişte çıkmıştır?” diye sordu. Hüseyin Avni Bey devamında:

“Yalnız İsmet Paşa Hazretlerinden ricam şudur: Askerî sahada fikirlerini hürmetle dinlerim, iktisadî müdafaaalarını dinlemem. Malî fikirlerini dinlemem. Adlî konularda Adliye Vekili çıkmalı, mesâil-i maliyede Maliye Vekili çıkmalı, hem müşavirleriyle bizi ikna edecek ve bir karar alabilecek şekilde çıkmalıdır. Bu gün bu kadar kâfi. Gitsinler, hazırlansınlar gelsinler. Eğer bundan fazla hazırlanamıyorlarsa, mevkilerini hazırlanacak adamlara terk etmelidirler” şeklinde çok sert bir üslupla konuştu (TBMM, GCZ, 1923: 1307-1308).

Erzurum Mebusu Mustafa Durak Bey ise Musul'un bir sene sonraya bırakıldığını gazetelerden öğrendiklerini ifade ettikten sonra: “Türkçede bir darbu mesel vardır, sona kalan dona kalır. Musul'u gaip etmek demektir. Musul'u kayıp ettikten sonra, senin Şarkta bir yerin kalmamıştır” dedi (TBMM, GCZ, 1923: 1309).

27 Şubat 1923 tarihli oturumun ilerleyen bölümünde Siirt mebusu Necmettin Bey ile Rauf Orbay arasında geçen diyalog göze çarpmaktadır:

“Necmettin Bey (Siirt) — Rauf Beyefendi; geçen celse-i hafiyelerde Musul hakkındaki beyanatınızda Musul'un fevkalade ehemmiyetli olduğunu ve Musul'un terki vilâyat-ı şarkiyenin hepsini terk etmek olduğu kanaatinde olduğunuzu ifade buyurdunuz. Tebdil-i kanaat mı ettiniz? Yoksa tebdil-i kanaat için bir mecburiyet mi gördünüz?

Hüseyin Rauf Bey— Kanaatim o günkü gibidir. Ve fikrim sabit.

Necmettin Bey (Siirt) — Çünkü Cemiyet-i Akvam'a vermek İngilizlere vermek demektir.

Hüseyin Rauf Bey— Değildir öyle.

Necmettin Bey— Cevap olmadı. Reis Paşa Hazretleri cevap isterim.

Hüseyin Rauf Bey— Kanaatimi tebdil etmedim, aynı kanaattayım. Musul meselesi vilâyat-ı şarkiyemiz meselesidir. Vilâyat-ı Şarkiyeye meselesi Türkiye meselesidir. Vilâyat-ı Şarkiyeye tehlikeye düşerse Türkiye tehlikeye düşer. Sözlerimi bu kanaatte olarak söylüyorum.

Necmettin Bey (Siirt) — Öyle ise Heyet-i Vekile müttefik değildir.” (TBMM, GCZ, 1923: 1314).

Daha sonra meclis kürsüsüne gelen Mustafa Kemal Paşa diğer tartışmalı konularda açıklamalar yaptıktan sonra Musul vilâyeti meselesinin hallini bir sene zarfında İngilizlerle Türkiye'nin karşı karşıya geçerek bu işi neticelendirmesine fırsat vermesi gerektiğini ve en mühim meselenin de bu olduğunu söyledi. Devamında:

“Musul meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya ertelemek demek, oradan sarf-ı nazar etmek demek değildir. Belki bunun istihsal için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamana intizardır. Bu gün sulh yaparız, bir ay sonra iki ay sonra Musul meselesini hal etmeye kıyam ederiz. Fakat bu gün Musul meselesini halletmek istediğiniz vakit bu meselede karşınıza yalnız İngiliz değil, Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman İngilizlerle karşı karşıya kalacağız ve yalnız olarak İngilizlerle karşılaşacağız. Bunda menfaat var mıdır, yok mudur. Bunu meydana çıkarmak gayet kolaydır... Musul meselesini bu günden hal edeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bu gün alacağız desek bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız? Şüphesiz orada bir harp cephesi açmış olacağız. Yani bunu ayrıca mevzubahis etmek isterseniz mahzurlar kendi kendine meydana çıkar. Sözümün en sonu şudur: Hey'et-i Vekileyi kendi mesuliyeti dahilinde hey'et-i murahhasaya yeniden talimat verip vazifesine devam ettirmek talep edilebilir ve yahut men edip harbe başlamak olabilir” dedi (TBMM, GCZ, 1923: 1318).

Mustafa Kemal Paşa'nın bu açıklamalarının ardından Karahisar Mebusu Nebil Efendi'nin: *“murahaslarımız konferansın son celselerinde Musul'un bir sene zarfında hallini kabul etmiştir. Fakat mütefikler bunu kabul etmemişlerdir. Bu cihetteki görüşünüz nedir?”* şeklindeki sorusuna:

“Efendim, Gazeteler şunu yazmış, bunu yazmış, heyet-i murahhaslarımız karşınızdadır. Reis karşınızdadır. Heyet-i murahhaslarımızın taahhüt ettiği hiç bir nokta yoktur. Yalnız en son vaziyette bir mecmua verilmiştir, onların o mecmuayı dahi kabul etmeyeceğine kani olarak. Fakat kendilerini vasi bir sahada bırakmamak için bunu kabul eder misiniz, demiştir. Yoksa şunu ve bunu kabul etmiş buraya gelmiş vaziyette değildir. Heyet-i murahhaslarımıza ne yapmak lâzım gelirse, ne yapacak isek yeniden düşünüp kendisine yaptırırız” şeklinde cevap verdi (TBMM, GCZ, 1923: 1318-1319).

Bu konuşmaların ardından Meclis başkanı oturuma on beş dakika ara verdi ve aranın ardından görüşmelere yeniden devam edildi. Söz alan Cebelibereket Mebusu İhsan Bey Musul'u bir sene sonraya bırakmak demek, bizden sonra gelecek meclis bu işi halletsin demektir ve yarın İngilizlerin orada Kürt davası yapacaklarını, işi çok uzatmamak gerektiğini, gerekli incelemeler yapıldıktan sonra savaştan kaçmamak gerektiğini belirtti. Hemen ardından söz alan Mustafa Kemal Paşa ise, bu konuların burada konuşulmaması gerektiğini, düşmanın bu durumlardan haberdar olması durumunda sulh yapmak isterken aksi neticelerle karşılaşabileceği uyarısında bulundu (TBMM, GCZ, 1923: 1320).

Siirt Mebusu Mehmet Kadri Bey'in İsmet İnönü'ye: *“Musul vilâyetinin bir sene zarfında İngiltere ile aramızda müzakere ve hal edilemediği takdirde Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesi hususunda Heyet-i Vekile tarafından zatı âlilerine salâhiyet verilmiş miydi?”* sorusuna İnönü: *“Evvelce böyle bir şey mevzuubahis olmamıştır. Heyet-i Vekile de buna dair bir talimat vermemiştir. Ne salâhiyet vermiştir. Ne de mevzuubahis etmiştir. Vazifem Musul vilâyetini istihsal etmekte, bunun için çalışmışım”* diyerek cevap verdi.

Hemen ardından Erzincan Mebusu Hüseyin Bey İnönü'ye başka bir soru yöneltti: *“Musul meselesi bir sene zarfında milli menfaatlerimiz doğrultusunda hal edilemezse netice ne olacaktır? Yani İngilizlerle muharebe mi edilecektir? Yoksa Musul'dan bütün bütün vaz mı geçilecektir?”* İnönü: *“Harp ve sulh münhasıran Meclis-i Âlinin kararına vabestedir. Bilmem bir sene sonra harp*

için veya sulh için ne karar verecekti. Bunun üzerinde söz söylemek salâhiyetim haricindedir. İdrakim haricindedir” diyerek cevapladı (TBMM, GCZ, 1923: 80).

Hemen ardından Muş Mebusu İlyas Sami Bey İsmet İnönü’ye: “Heyet-i Vek’ilenin mukabil teklifatında bir seneye talik edilen Musul için bir sene zarfında hal edilmezse Cemiyet-i Akvam’a tevcihine sarih bir taahhüt var mıdır? Musul Türkiye’nin vahdeti meselesi olarak muhasımlara gösterilmiş midir ve Heyet-i Vekile bu telâkki olduğunu ispat için sulh olsa bile bu maksadını istihlal edinceye kadar harbi millet için hali tabiidir diye ilân edebilir mi?” diye sordu.

İsmet Paşa — “Efendim dün mukabil bir proje arz ettim ve oradaki ifadem budur. İngiltere ile Türkiye arasında muahedenin tasdikinden bir sene sonra Cemiyet-i Akvam’a havale edeceğiz” diyerek cevap verdi. Ardından ikili arasında şu diyalog yaşandı:

İlyas Sami Bey— Paşam müsaade buyrulur mu? Cemiyet-i Akvam’a gitmek buyurdunuz. Bir taahhüt ederek gitmek vardır. Yani şimdiden kabul vardır. Bir de hakem denilen bir heyet tarafından olur. Bir de tarafeynce muvafakat olurda sonra mı Cemiyet-i Akvam’a gider, yoksa bir sene bitmeden mi Cemiyet-i Akvam’a gidecek, yoksa iki taraf kabul etmedikçe mi Cemiyet-i Akvam’a gidecek?

İsmet Paşa— Hayır, hayır.

İlyas Sami Bey— Yani Cemiyet-i Akvam’a esasen tevdi ediliyor, taahhüt ediliyor değil mi?

İsmet Paşa—Bütün dünyaya karşı taahhüt ettik. Sulh olsa bile bu maksadı istihlal edinceye kadar çalışacağız ve onun için yapıyoruz.

İlyas Sami Bey — Evet sulhu istihlal için yaparız. Harp de olmazsa nasıl olur? Musul muallak olarak sulh olursa, sonra Musul’u istihlal için ne yapacağız?

İsmet Paşa — Musul muallak olarak sulh olursa, Musul’u istihlal için bir sene zarfında görüşeceğiz.

İlyas Sami Bey — Olmadı?

İsmet Paşa — Ne karar verir isek o olacaktır. Meselâ, harp diyeceğiz... (TBMM, GCZ, 1923: 81).

Rauf Orbay hem Musul’la ilgili düşüncelerini hem de durumu değerlendirirken “Musul deyince ekresiyyet-i kahiresi Türk ve Kürt olan, hatta aslen bir olan ve bir millet olmamak için hiç bir sebep mevcut olmayan ve bu iki ırkla meskûn olan mıntıkayı murat ediyorum” dedi. Orbay’a göre bu mıntika mutlak ve mutlak Türkiye halkını teşkil eylemeli ve Türkiye sınırlarına dahil edilmeliydi. Lozan’a giden heyetin aylardır süren mesaisi neticesinde Musul’u öyle veya böyle alacağız fikrinde ısrar edilirse sadece ordu ile almak imkanı vardır. Çünkü siyaseten almanın imkansız olduğuna heyet ikna olmuş ve hükümeti de ikna etmiştir. Eğer Musul konusu bir sene ertelenir ve iyi çalışılırsa nihayetinde durumu lehimize çevirme imkanı vardır. Rauf Orbay “konu Cemiyet-i Akvam’a gittikten sonra aleyhimize karar çıkarsa ki herhalde öyle karar verecektir fakat biz kabul etmeyeceğiz, kanaatimiz budur” (TBMM, GCZ, 1923: 86) ifadesiyle konunun çözümünün sadece askeri yollarla olabileceğini, başka türlü Musul’u İngilizlerden kurtarmanın imkansız olduğunu burada açıkça ifade ettiği görülmektedir.

Diğer taraftan Musul ile ilgili ortaya atılan formülden rahatsız olup bu rahatsızlıklarını meclis kürsüsünden dile getiren mebuslar da bir hayli fazladır. Onlara göre Cemiyet-i Akvam İngiliz çıkarlarına hizmet eden kukla bir oluşumdur. Bu bir tuzaktır. Musul’u bu gün Türkiye’ye bırakmayan İngilizler bir sene sonra da bırakmayacaktır. Söz konusu dönemde ordumuz zinde ve muzafferken sulh yapıyoruz diye İngiliz ve diğerlerinin arasına girmenin yanlış bir siyaset olduğu, eğer Musul verilecekse millete açıkça bunun söylenmesi gerektiğini belirtmektedirler. Bu konuda Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey düşüncelerini şu cümlelerle dile getirmektedir:

“Ben paşa hazretlerinden aciz bir asker olarak, bir mülazim olarak, kumandandan soruyorum: Efendi, Cemiyet-i Akvam İngiliz şurasından başka

bir şey değildir. Cihani aldatmak için sahte meşrutiyetlere müşabih olan şu makamı tanımayalım. Eğer aczimiz varsa resmen veririz. Kendi kendimizi aldatmayız efendiler. Musul bir sene hali intizarda bulunacak. Bu ne demektir Efendiler? Bu milletle alay etmektir. İngilizlerden Mısır'ı aldınız, Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler? Musul'u bu gün sana vermeyen ne için yarın versin? Gayesi orada bir Kürt hükümeti teşkil edip, senin memleketini parçalayıp neticede bir Ermenistan teşkil etmek değil midir?... Efendiler, eğer veriyorsanız millete deyin ki, müddet-i muvakkate için bunu İngilizlere verdik. Harp devam etsin, memlekette seferberlik itimatsızlık devam etsin. Bir sene sonra Cemiyet-i Akvam vermezse harp edeceğim, diyerek aldatmayınız... Bu siyaset suya düşmüş bir siyasettir. Yanlış bir siyasettir... Ben milleti aldatamam. Musul'u satmıştır diye bu kürsüden bağıracağım. Bunun aslını ne suretle bildiriyorsunuz? İğfal ediyorlar derim. Çünkü bunun hilafını söyleyemezsiniz. Mısır vardır. Kıbrıs vardır. Bunun emsali vardır. Alamazsınız, o vakit alamazsınız. Fakat verirken bedava vermeyiniz. Muvakkaten lâzım ise onu biraz pahalı verin efendiler. İngilizlerin merhametini göreceğim diye zan etmeyin. İngilizler her zaman için yine bir tekme vurmaya hazırdır, her zaman..." (TBMM, GCZ, 1923: 93-94)

Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey de Musul meselesinin tehirinin manası olmadığını, bunun bir İngiliz fırıldığı olabileceğini söylüyordu. Musul'u vereceksek verelim, alacaksak alalım. Bir sene sonraya ertelenmesini anlamıyorum diyordu (TBMM, GCZ, 1923: 98).

Aynı düşünceler doğrultusunda kürsüye gelen Erzurum Mebusu M. Durak Bey Çanakale ne kadar mühimse, Kars-Erzurum ne kadar mühimse Musul'un da o kadar mühim olduğunu dile getiriyordu. Geçen süre zarfında Musul'da İngiliz propagandasıyla ve parasıyla meydana çıkacak olayları halletmenin kolay olmayacağını da ekliyordu. Bu nedenle Musul meselesinin bir sene sonraya ertelenmesinin doğru olmadığına işaret ediyordu. İlla bir yıl ertelenecekse bu konuyu halledebilmek için Musul ile müşterek bir idare tesis edilmesi gerektiğini savunuyordu. Cemiyet-i Akvam ile ilgili olarak da: "*Efendiler, Musul'u Cemiyet-i Akvam'a bırakıyoruz. Bu Cemiyet-i Akvam meselesi nereden çıktı? Ben bunu bir türlü anlamıyorum... Cemiyet-i Akvam Avrupa'da birtakım hükümetlerin mümessillerinden teşekkül etmiştir. Asya'daki hükümetlerden bir mümessil Cemiyet-i Akvam'da gösterebilir misiniz? Yok. Bizim onunla ne alâkamız vardır? Orada verilecek karar daima bizim idamımızdır. Başka bir şey değildir*" diyerek Musul sorununun çözümü için Cemiyet-i Akvam'a gidilmesine karşı çıkıyordu (TBMM, GCZ, 1923: 153).

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey ise Musul konusunda özellikle Misak-ı Millî vurgusu yaparak hükümeti ve onun Musul politikasını eleştiriyordu. Misak-ı Millî'nin Türkiye için hayat raporu, beka raporu, istiklal raporu olduğunu belirterek, bu hakikati sadece mebuslar değil halk arasında dahi bilmeyen yok iken hükümetin böyle bir teklifle meclisin huzuruna gelmesine anlam veremediğini belirtecektir. Yusuf Ziya Bey konuşmasının devamında:

"Musul'un vaziyet-i coğrafyası, münasebatı ırkiyesi, şekli-i teşekkülü, teşkilâtı siyasiye ve sosyal yapısı sulthan sonra bir dakika bile İngiliz siyaseti altında, İngilizlerin muamelesi altında, İngilizlerin mandası altında kalmaya mütehammil değildir. Efendiler! Burada söylüyorum. Allah sesimi işitiyor. Heyet-i celile sesimi işitiyor. Bırakılırsa açık tabir ile felâket olur... Arkadaşlar temenni ederdim ki Musul Türkiye'nin bir cüz'i denilsin. Çünkü Türklerle Kürtlerle meskûn Türkiye'nin bir parçasıdır... Arkadaşlar; bir insanı ikiye bölmek veyahut her hangi bir parçasını ayırmak nasıl mümkün değil ise Musul'u Türkiye'den ayırmak öylece mümkün değildir. Musul'u terk ve ta'vîk etmek, bir sene için, altı ay için ta'lîk etmek pek tehlikeli bir oyundur. Arkadaşlar, temenni ederdim ki Türkiye siyasetleri bunun etrafında derin düşünsünler... Binaenaleyh müsaadenizle açık kelimelerle maksadımı ifade edeceğim. Çünkü sesimi tarih dinliyor. Arkadaşlar; ben Kürdüm. Fakat

Türkiye'nin tealisini, Türkiye'nin şerefini, Türkiye'nin terakkisini temenni eden Kürtlerdenim. Türklerin tealisini isterim. Türklerin şereflenmesini isterim” diyerek düşüncelerini aktarıyordu (TBMM, GCZ, 1923: 160-163).

Oturumun ilerleyen safhasında Mustafa Kemal Paşa kürsiye gelerek meclise hitap etti. Konuşmasında Lozan'a giden heyetin vazifesini yerine getirdiğini, milletimizin ve meclisimizin şerefini dünyaya tanıttığını söyledi. Sulh meselesinin çözülmesi için heyete manen kuvvet vererek çalışmalarına devam etmelerinin sağlanması gerektiği, bu şekilde ancak sulhtan ümit-var olunabileceğini de sözlerine ekledi. Ayrıca bu işin bir an evvel neticelendirilmesi, yani sulh yapılacaksa bir an evvel yapılmasını aksi taktirde askeri tedbirlerin aksatılmaması gerektiğini sözlerine ekledi. Son olarak: *“böyle günlerce müzakere devam etmesinde her gün daha çok mahzurlar tevellüt etmektedir. Maruzatım bundan ibarettir? Her halde çok müzakerat ve münakaşadan iyi bir netice çıkmayacaktır”* dedi. Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey'in: *“İngiliz heyetine yapılan teklife İngilizler müspet veya menfi bir cevap vermişler midir”* sorusuna Mustafa Kemal Paşa:

“Arkadaşlar Heyet-i murahhasımızın vermiş olduğu mektup ve bu mektubun ihtiva ettiği teklif İtilaf Devletleri murahhasları tarafından fiilen kabul edilmemiştir. O anda kabul etmek niyetinde değillerdi ve o günkü şeraitte kabul etmek istemiyorlardı. Çünkü kabul etmemekle bizim heyet-i murahhasımıza karşı hükmeden bir vaziyet almakla bizim heyet-i murahhasımızın derhal yalvarmağa başlayacağını zan ediyorlardı. O kadar ki bizim heyet-i murahhasımız trene bindiği bir dakikada yaptıkları mahut projeyi kalemlerle beraber getirmişler, hala imza etmeyecek misiniz, demişlerdir” diyerek cevap verdi (TBMM, GCZ, 1923: 174).

Bu sırada Gazi ile Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey arasında tartışma yaşandı. Ali Şükrü Bey, Musul ve Karaağaç için İngiliz tekliflerinin kabul edildiği fakat imza edilmediği şeklinde bilgiler geldiğini ifade etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa:

“Yani siz bir meseleyi kendi hayal dünyanıza göre düşünüyor, vücut veriyor, hüküm veriyorsunuz ve öyledir diyorsunuz. Öyle değildir, Beyefendi Hazretleri. Bakınız bir defa İngilizler heyet-i murahhasanın teklifi veçhile Musul teklifini kabul etmiş değildirlir. Malûmu âlinizdir ki Musul meselesi doğrudan doğruya onların tekliflerinin metninde bir satır ile ifade olunmuştur. İngilizler diyorlar ki bu metin muallakta kalsın - Bunu Curzon söylüyor. - Bir defa o heyetin kararı değildir. Burada olduğu gibi kalacaktır. Fakat ben Cemiyet-i Akvam'a bir mektup yazarım, belki biraz tehir ederler. Binaenaleyh bu kabul etmek demek midir? Kabul etmek değildir. Çünkü heyet-i murahhasımızın teklifi bu değildir” diyerek cevap verdi.

Bu cevabın ardından Ali Şükrü Bey'le Gazi arasında münakaşa bir süre daha devam etti. Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerini bitirmesinin hemen ardından Cebelibereket Mebusu İhsan Bey, Anadolu davası ile alakadar olmayan ve Anadolu zihniyetinin malı olmayanların, şuradan buradan gelen müşavirlerin, bundan sonra heyete dahil edilmeyeceğine dair garanti istedi. Mustafa Kemal'de aynı fikirde olduğunu beyan edince İsmet İnönü meclisin arzu etmediği müşavirleri yanına almayacağını beyan etti (TBMM, GCZ, 1923: 175).

Bu konuşmaların ardından söz alan Van Mebusu Haydar Bey'in Musul'la ilgili başka önemli noktalara dikkat çektiği görülmektedir. Haydar Bey İngilizlerin kendilerine dönük tehlikelerin Garptan değil Şarktan doğacağını bildikleri için entrika peşinde olduklarını söylüyordu. Çünkü şarkta mevcut yüz milyonlarca Türk ve İslam nüfusu bulunduğunu, bu nedenle İngilizlerin istikbale ait planlarının ve ümitlerinin Musul'a naklolunduğunu ve bu nedenle Musul meselesinin hayati derecede önemli olduğunu belirtti. Konuşmasının ilerleyen bölümünde bölgede yaşayan Kürt guruplara İngilizlerin para ve silah vermek suretiyle Türk ve Kürtlerin arasına tefrika sokmaya çalışacağını söyledi. Son olarak konferansa gidecek heyettekilerin bu hususu da göz önünde tutmaları gerektiğini belirterek sözlerine son verdi (TBMM, GCZ, 1923: 177).

Bu konuşmaların ardından “Lozan Konferansı’ndaki Tekâlif-i Sulhiye Üzerindeki Müzakerat ve İcra Vekilleri Heyeti’ne İtimat” adında bir takrir Meclise sunuldu. Bu takririn kabul edilmesi ile de Lozan konusundaki müzakerelere son verilirken, hükümete de tam yetki verilmiş oldu (TBMM, GCZ, 1923: 181-191). İsmet Paşa, 8 Mart 1923'te İtilaf Devletleri'ne 31 Ocak 1923 tarihli barış taslağı hakkındaki Türkiye'nin görüşlerini yazılı olarak gönderdi. Büyük ölçüde Musul Meselesi ve Kapitülasyonlar nedeniyle 4 Şubat 1923'te kesilen Lozan Konferansı, 23 Nisan 1923'te tekrar başladı (Kemal, 2007: 676).

8 Mart 1923 tarihinde Müttefik devletlere İsmet Paşa tarafından gönderilen Türk karşı teklifinde, 4 Şubat 1923 tarihinde talep edildiği gibi Türkiye ile Irak arasındaki sınırın on iki aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanması; anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülmesi teklifi aynen yer alıyordu. Bu görüş ilke olarak İngiliz heyetince kabul edilmiş ancak sorunun çözüm süresini 6 ya da 9 aya indiren bir formül bulunmazsa İngiltere'nin barış anlaşmasını imzalamayacağı tehdidinde bulunulmuştur. Curzon, Türklerin çok önemsedikleri Müttefik güçlerin Türkiye'yi boşaltması konusunu İsmet Paşa'ya karşı bir silah olarak kullandı ve İsmet Paşa'nın 23 Haziran 1923 tarihinde bu sürenin 9 aya indirilmesini kabul etti (Değerli, 2007: 137). Fakat İngiltere bu maddelerin geçerliliğinin tespit edilen süre içinde statükoya riayet olunacağını ve söz konusu arazide hiç bir değişiklik yapılmayacağını taahhüt edilmesine bağlı olduğunu hatırlatmış ve bu konular Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinde kayıt altına alınmıştır. Böylece Musul meselesinin görüşülmesi Lozan Antlaşması'ndan sonra bırakılmış oluyordu (DAGM, 1993: 65).

2. İkinci TBMM’de Musul Görüşmeleri

Lozan Konferansı kesintiye uğradıktan ve delegeler ülkeye döndükten sonra Meclis'te Lozan'la ilgili hararetli tartışmalar yapıldı, Hariciye Vekili İsmet Paşa ve hükümet ağır bir biçimde eleştirildi. Bu eleştirilerin haklı olup olmadığı bir yana, vatani kurtaran Birinci Meclis kuruluş amacına ulaşmış, siyasi polemiklerle ilgilenmeye başlamıştı. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Paşa, önce hükümet üyeleri ile toplanarak seçimlerin yenilenmesini onlara kabul ettirdi, sonra Müdafaa-ı Hukuk Grubu'nun aynı doğrultuda karar almasını sağladı. Ardından 1 Nisan 1923'te Meclis Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerden sonra oy birliği ile seçimlerin yenilenmesi hakkında karar kabul olundu. Birinci dönem TBMM son oturumunu 16 Nisan 1923'te yaptı ve görevini tamamlamış oldu. 1923 seçimleri iki dereceli olarak Haziran-Temmuz aylarında gerçekleştirildi. İkinci TBMM 11 Ağustos 1923'te toplanarak çalışmalarına başladı (Akbulut, 2002: 616).

II. TBMM’de Musul konusu ilk kez 19 Mart 1924 tarihli gizli oturumda gündemde geldi. Bu oturumda Ergani Mebusu İhsan Hamid Bey Musul meselesinden bahsederken hükümeti ve onun politikalarını sert bir şekilde eleştirerek:

“Bundan birkaç ay evvel Musul meselesi bir dereceye kadar lehimizde iken, Hükümetin maalesef bu meseleyi layıkıyla mühimsememesi yüzünden gittikçe aleyhimize dönmekte ve bu yüzden Musul'da bizi isteyen Türkler ve onlarla beraber daima hareket etmiş Kürtler aleyhine dehşetli bir tazyik icra edilmektedir... Arkadaşlar Musul meselesi yalnız Musul meselesi değil, Musul meselesi bir Türkiye meselesidir. Musul meselesinin fena bir şekilde halli bütün Türkiye'yi, bütün Türk istikbalini tehlikeye sokacak bir vaziyettedir, Hariciye Vekili ve Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinden çok rica ederim, Musul meselesi ne safhaya girmiştir? Muahedelerin tehiri, tasdikinin esbabı nedir? Bir de Süleymaniye'nin bombardımanı meselesi vardır. Süleymaniye niçin bombardıman ediliyor? Ve Hükümet buna karşı ne gibi protestoda bulunmuştur? İngilizlerin statükoyu hiç olmazsa sulhun takarrürüne kadar ve Musul meselesinin haline kadar muhafaza etmeyerek yaptıkları hareketleri niçin protesto etmemişlerdir? Bu hususları lütfen izah buyursunlar” dedi (TBMM, GCZ, 1924: 743-744).

Hemen ardından kürsüye gelen Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey de Hükümetin şimdiye kadar bir murahhas tespit etmiş olması lâzım gelirken murahhası tespit etmemiş olmasının meseleyi ehemmiyetle takip etmediği anlamına geldiğini ifade ederek: *“Bizim için İngilizlerin tatlı sözlerine aldanmak, şuna, buna vâki tatlı beyanata kapılmak hiçbir veçhile caiz değildir. Efendiler Fransızlarla, İngilizlerle, hoş geçinmeyi hepimiz isteriz. Türkiye'nin mefkûresi sulhur ve herkesle güzel yaşamaktır. Fakat efendiler, Musul meselesi bizim için o kadar mühim meseledir ki, icap ederse bütün mevcudiyetimizi Musul için tehlikeye atmaya Meclisi Âli, millet tamamen hazırdır zannederim”* dedikten sonra hükümete Heyet-i Celilenin Musul meselesine tüm dirayetiyle takip etmesi gerektiğini ve bütün dünyaya Türkiye’de yaşayan herkesin bu konuyla alakadar olduğunu, duyurmasını istediğini söylüyordu (TBMM, GCZ, 1924: 744). Kastamonu Mebusu Halid Bey de Musul meselesinin İstanbul meselesi kadar mühim olduğunu fakat hükümetin şimdiye kadar bu konuya layık olduğu kadar ehemmiyet vermediğini söylüyordu (TBMM, GCZ, 1924: 751).

18 Ekim 1925’te Başvekil İsmet İnönü Musul meselesi ve İngilizlerle yapılan görüşmelerle ilgili meclisi bilgilendirdi. İnönü; İstanbul ve Haliç konferanslarında İngiliz heyeti ile bu konunun görüşüldüğünü fakat mesafe kat edilemediğini aktardı.³ Hatta İngiliz murahhasının Musul meselesini müzakere etmek yerine Hakkâri vilayetine ait bazı araziler üzerinde talepte bulunduğunu aktarıyordu.⁴ İki heyet arasında konunun halledilmesi için çaba sarf edilmesine rağmen İngilizlerin anlaşmaya yanaşmadığını, *“başka teklifiniz varsa görüşelim, yoksa ayrıca bir müzakere açmaya imkan olmadığını”* söyleyerek 6 Ağustos’ta Cemiyet-i Akvam’a müracaat ettiklerini söyledi. Cemiyet-i Akvam da İngilizlerin tezinin: *“Musul vilayetinin mukadderatı mevzu bahis değildir. Mevzu bahis Türkiye-Irak arasındaki hudut meselesidir”* şeklinde olduğunu da belirtti. Devamında İnönü:

“İngilizler Musul Vilâyeti hariç olmak üzere bir hudut çizeceğiz, diyorlardı. Böyle bir tez ki, Musul Vilâyeti haricinde; Musul Vilâyetinin şimal hududu aynen konuşulacak veyahut bunun haricinde bir takım arazinin mukadderatı mevzu bahis olacaktır, şeklindeki zemine girmekti. Türkiye ise İstanbul’da olduğu gibi orada da böyle bir zemine girmeyeceğini izhar etti... Bu müzakere ile bir neticeye varmayan 20 Eylül celsesinden sonra 25 Eylül de Cemiyet-i Akvam Meclisi diğer celsesini akdetti...30 Eylül’de Cemiyet-i Akvam Meclisi bir komisyon teşkili için karar ittihaz etti. Karar-ı mezkûru İngiliz Murahhası kabul etti... Murahhasımız da kabul etti. Bu komisyon için, mevzu bahis olan aza tayin olunmak üzeredir” açıklamasında bulundu (TBMM, ZC, 1924: 5-6).

Türk ve İngiliz heyetleri İstanbul’da iki kez bir araya geldi. 19 Mayıs 1924’te başlayıp 5 Haziran’a kadar devam eden görüşmelerde iki ülkenin aynı talepler üzerinde ısrar etmeleri nedeniyle herhangi bir sonuca ulaşamadı. Hatta taraflar arasındaki ilişkiler daha da kötüleşti. İngiliz uçakları 9-22 Eylül 1924 tarihleri arasında Türkiye – Irak sınırlarını bombaladı. Bu bombalama sırasında maddi zararın yanı sıra hayatını kaybeden veya yaralanan Türk askerleri de oldu. İngilizlerin kıskırtması sonucu Asuriler, Hakkari Valiliği’ne saldırdı ve birkaç kişi yaralandı. İngiltere ve Türkiye arasındaki ilişkilerin kötüleşmesi üzerine Milletler Cemiyeti, Belçika’nın başkenti Brüksel’de 29 Ekim 1924’te olağanüstü toplandı. Bu toplantıda problemlerin azaltılması için Türkiye ve Irak arasında geçici bir sınır (Brüksel Hattı) çizildi. Bu sınır takriben eski Musul – Hakkari sınırıydı. Milletler Cemiyeti, 30 Eylül 1924’te bir komite kurdu. Bu komitenin görevi,

³ Türk-İngiliz ilişkilerinin 1923-1926 yılları arasındaki en önemli parametresini Musul Meselesi oluşturmuştur. Lozan Antlaşması gereğince; Türkiye-Irak sınırını tespit etmek amacıyla Türk ve İngiliz heyetleri arasındaki görüşmelere 19 Mayıs 1924’te İstanbul’da başlanmış ve 5 Haziran 1924’e kadar devam etmiştir. Haliç Konferansı adı verilen bu görüşmelerde de tarafların görüşleri değişmemiş, üstelik İngiliz Heyeti, Nasturi Hristiyanları nedeniyle Hakkâri’nin de Irak’a katılması gerektiğini savunmuştur. (Kemal, 2007: 678-679).

⁴ İngilizlerin böyle bir talepte bulunmasının sebebi ikili görüşmeleri çıkmaza sokup, meseleyi bir an evvel Milletler Cemiyeti’ne götürmek içindir (Öke, 1987: 124).

Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. bendine göre kendilerine verilen iş ile ilgili gereken bütün bilgiyi toplamaktı. Komitede üç üye bulunuyordu. Macar hükümeti eski başbakanı Kont Tilk, eski İsveç komisyon Bakanı M. Av. Versen ve Belçika'dan emekli Albay Paulos idi. Bu ülkeler tarafsız olarak kabul ediliyor ve bu ülkelerin adil karar vermeleri bekleniyordu. Türkiye ve İngiltere'nin komiteye yardımcı olmaları ve bütün masrafları karşılamaları ve karar verildiğinde iki tarafın komite kararına uyması gerekiyordu (Eyicil ve Hamadlak, 2015: 70).

3 Eylül 1925'te komite raporunun değerlendirilmesi adına Milletler Cemiyeti Encümeni toplandı. Toplantıda Türkiye temsilcisi Tevfik Rüştü Aras, İngiltere temsilcisi Lord Amery hazır bulundu ve komitenin raporu ile ilgili görüş ve eleştirilerini dile getirdiler. Meclis, 16 Aralık 1925'de Üçlü Komisyon raporunu benimseyen, yani Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların Irak'a bağlanmasını kabul eden kararı aldı. Meclis, yine komisyonun öngördüğü biçimde, Irak'taki manda yönetiminin 25 yıl uzatılması konusunda İngiltere'yle Irak arasında yeni bir ittifak antlaşması yapılmasını da istedi (Eyicil ve Hamadlak, 2015: 75).

Hariciye Vekili Doktor Tevfik Rüştü Aras 9 Ocak 1926 tarihinde meclis kürsüsünde mebusları bilgilendirmek için Musul meselesi hakkında yaşanan gelişmeleri aktarıyordu. Anlaşma gereği Cemiyeti Akvama havale edilmişti konu. Tevfik Rüştü Bey süreç hakkında gerekenleri anlattıktan sonra İngiltere ve Cemiyet-i Akvam'ı sert bir şekilde eleştirdi. Cemiyeti istediği gibi kontrol eden İngiltere ile bu cemiyete girmemiş olan Türkiye arasındaki bir davada adil bir karar verilmesinin imkanı olmadığını söyledikten sonra:

“Cemiyet-i Akvam Meclisi nihayet hakikaten mühim ve ciddi bir rol ifa eder gibi şu kararı verdi: İngiltere lütfen 25 sene Irak'ı idare etmek zahmetine katlanırsa hukuken Türklere ait olan Musul'un Irak'a yani İngilizlere verilmesi muvafıkmiş, eğer İngiltere bu zahmete katlanmazsa o zaman Musul Türklere verilebilirmiş. Bir milleti ve cihan eftar-ı umumiyesini aldatmak için bu kadar basit yapılan muameleye karşı insan gülmekten kendisini alamıyor” dedi (TBMM, ZC, 1926: 92).

Türkiye ve Irak arasında 5 Haziran 1926'da imzalanan Ankara Antlaşması ile Musul sınırlarımız dışında kalırken, 7 Haziran 1926'da anlaşma ile ilgili mecliste konuşmalar yapıldığı görülmektedir. Kazım Karabekir Paşa geçmiş dönemlerde bu konuyla ilgili gerekli uyarıların yapılmış olmasına rağmen o vakit sözlerinin itiraza uğradığını, yine de hükümetin bu meseleden muvaffakiyetle çıkmasını temenni ettiklerini söyledi. Hükümeti o dönemlerde oylarla ikaza çalıştıklarını söyledikten sonra Musul'un bu günkü vaziyetinden duyduğu teessürleri meclis kürsüsünden ifade etmekten başka yapılacak bir şey maalesef ki kalmamıştır dedi. Karabekir Paşa'nın ardından kürsüye gelen Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyin konuşmasının bir bölümünde ifade ettiği cümleler çok ilgi çekicidir.⁵ Tevfik Rüştü Bey konuşmasında:

“Şurasını da derhal arz etmeye mecburum ki hudut üzerinde bize bin kilometre murabbaı miktarında lehimize tahsisat ilavesini teklif ettiler, esas davamızın böyle bir veyahut iki bin kilometrelik arazi davası olmadığını söyleyerek bu teklif olunan araziden de sarfı nazarla bütün Musul Vilâyetinden müstakil Irak Devleti lehine feragati prensiplerimize daha uygun bulduk... Cihanın ve şark-ı karibin sulh ve huzuru ve Irak'ın istiklâl ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğuyla münasebetimizi normal bir hale

⁵ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Musul ile ilgili yayınladığı arşiv belgelerinde de ilgi çekici bir kısım bulunmaktadır. Belgede; “Kasım 1922'de İngiliz temsilcilerinden Tyrrell ile görüşen İsmet Paşa'nın Türkiye'nin fakir bir ülke olduğunu ve Musul petrollerinden pay istediğini ifade etmesi üzerine Tyrrell, tatmin edici bir antlaşma imzalandığı takdirde İngiltere'nin Türkiye'ye her türlü ekonomik yardımı yapacağı, fakat barış antlaşmasının hazırlanmasında petrol veya malî yardımın pazarlık konusu yapılmaması gerektiğini belirtmişti. Bu tarihten itibaren de Türkiye'nin Musul üzerinde hak iddiasından vaz geçmesi şartıyla Musul petrol kaynaklarından veya gelirlerinden hisse verilmesi imkânlarını araştırmak için Türk delegasyonu ile İngiliz petrol uzmanları arasında görüşmeler yapılmaya başlandı” yer almaktadır. (DAGM, 1993: 64).

getirmek için yegâne muallak kalan bu arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık” diyordu (TBMM, ZC, 1926: 165).

Bu konuşmaların ardından oylamaya geçildi. 333 Milletvekilinin mevcut olduğu II.TBMM’de, 7 Haziran günü oylama yapılırken mecliste 145 milletvekili bulunuyordu ve bunlar arasından 142 kişi “kabul” 2 kişi “red” ve bir kişi de “çekimser” oy kullandı (TBMM, ZC, 1926: 176). Oylama yapılırken 188 milletvekilinin mecliste bulunmaması ve oylamaya katılmamış olması oldukça ilginçtir. Bu oylamayla birlikte Türkiye-İrak sınırı kesinleşmiş ve Misak-ı Millî sınırları içerisinde olan Musul Vilayeti İngilizlere resmen terkedilmiş oluyordu.

SONUÇ

Kurtuluş savaşı yıllarında İngilizlerin kontrolünde kalan Musul’un kaderi Kurtuluş savaşından sonra başlayan Lozan Barış görüşmelerinde yeniden gündeme geldi. İsmet İnönü başkanlığındaki Türk heyeti Lozan görüşmeleriyle ilgili detayları Ankara Hükümeti’ne telgrafla bildiriyor ve bu bilgiler mecliste milletvekillerine aktarılıyordu. Genellikle gizli celselerde yapılan görüşmelerde 1. TBMM’de bulunan milletvekillerinin tamamı İngiliz tezlerine karşı Misak-ı Milli vurgusu yapıyorlar ve Musul’u Türkiye’nin ayrılmaz bir parçası olarak tanımlıyorlardı. Meclisteki genel kanı, Musul’un kaybedilmesinin Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinin güvenliğini de tehlikeye düşüreceği noktasında birleşmekteydi. Ayrıca, İngilizlerin Musul’u Türkiye’den koparttıktan sonra bölgede ayrılıkçı Kürt hareketlerini desteklemek suretiyle iki kadim ulus arasına nifak sokarak, bölgeyi sonu olmayan bir çatışma ortamına sürükleyecekleri en fazla dile getirilen hususlardan birisi olarak göze çarpmaktadır.

4 Şubat 1923’te barış görüşmelerinin kesintiye uğraması ve Türk heyetinin yurda dönmesinin ardından mecliste bulunan muhalif gurubun sesi iyiden iyiye yükselmeye, İsmet Paşa ve hükümet ağır bir biçimde eleştirilmeye başladı. Eleştirilerin merkezinde İngilizler tarafından ortaya atılan Cemiyeti Akvam formülü bulunuyordu. Muhalif milletvekillerine göre Musul’un kaderinin Türkiye ve İngiltere arasında halledilmek üzere sonraya bırakılması ve son çare olarak Cemiyet-i Akvam’a havale edilmesi bir tuzaktır. Cemiyet-i Akvam İngiliz çıkarlarına hizmet eden kukla bir oluşumdur. Muhalifler, Musul’u Lozan görüşmelerinde Türkiye’ye bırakmayan İngilizlerin bir sene sonra da bırakmayacağını, neticenin tıpkı Mısır ve Kıbrıs gibi olacağını söylüyorlardı. Bu noktada masa başında İngilizlerle bu işi halletmenin imkanı olmadığını ve askeri yollarla zaman kaybetmeden Musul’un Türkiye topraklarına dahil edilmesi gerektiği yönünde açıklamalar yapıyorlardı. Tartışmaların uzayıp gitmesi üzerine I.TBMM son oturumunu 16 Nisan 1923’te yaptı ve seçimlere gidildi. 11 Ağustos’ta çalışmalarına başlayan II. TBMM’de de 1926 yılına kadar zaman zaman tartışmalar yaşansa da, muhalif gurubun önemli bir kısmının tasfiye edilmiş olmasından dolayı ilk meclise nazaran tartışmalar oldukça azaldığı görülmektedir. Nihayetinde, Cemiyet-i Akvam’ın Türkiye aleyhine verdiği karar ve 7 Haziran 1926’da Ankara Anlaşmasının Mecliste onaylanmasının ardından Musul konusu ve tartışmalar sona erdi.

KAYNAKÇA:

- Akbulut, Dursun Ali, (2002), “İkinci Dönem TBMM ve Cumhuriyetin İlanı”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, Cilt: 17, s. 616-626.
- Değerli, Esra Sarıkoyuncu, (Aralık 2007), “Lozan Barış Konferansı’nda Musul”, BAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 10, S. 18, s. 127-140.
- DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, (1993), Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Ankara.

- Doğanay, Rahmi, (2001), “*Misak- Milli’ye Göre Lozan*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 11, S. 2, s. 281-294.
- Eyicil, A. ve Hamadlak, P. (2015), “*Türkiye-İrak İlişkilerinde Musul Sorunu*”, KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, S. 12-2, s. 67-84.
- Kaya, Zafer, (2004), “*Musul Meselesine Genel Bir Bakış*”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 8, s. 113-132.
- Kemal, Cemal, (Kasım 2007), “*Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi*”, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 40, s. 643-691.
- Kısıklı, Emine, (Kasım 1999), “*Yeni Gelişmeler Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi*”, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 24, s. 487-526.
- Öke, Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Ekim 1922, Devre 1, Cilt 24.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Kasım 1922, Devre 1, Cilt 24.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Ocak 1923, Devre 1, Cilt 26.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 4 Ocak 1923, Devre 1, Cilt 26.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 25 Ocak 1923, Devre 1, Cilt 26.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 25 Aralık 1922, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1 Ocak 1923, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 20 Ocak 1923, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 25 Ocak 1923, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 28 Ocak 1923, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 05.02.1923, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 07.02.1923, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 21 Şubat 1923, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 27 Şubat 1923, Devre 1, Cilt: 3.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 Mart 1923, Devre 1, Cilt: 4.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 6 Mart 1923, Devre 1, Cilt: 4.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 19 Mart 1924, Devre 2, Cilt: 7/1.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 18 Ekim 1924, Devre 2, Cilt: 9.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 9 Ocak 1926, Devre 2, Cilt: 21.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 7 Haziran 1926, Devre 2, Cilt: 26.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 7 Haziran 1926, Devre 2, Cilt: 26.